

Willem-Jan Verlinden

De zussen Van Gogh

Ambo|Anthos
Amsterdam

Lies van Gogh, de middelste zus van Vincent, deed in 1910 een boek uitkomen, geheten *Vincent van Gogh, Persoonlijke herinneringen aangaande een kunstenaar*. Zij beschrijft hierin de herinneringen aan de jeugd die zij met haar broertjes en zusjes in het Noord-Brabant van de negentiende eeuw had. Een fragment uit dit boek typeert niet alleen haar wat lyrische schrijfstijl, het geeft ook weer hoe die jeugd was; dorps, in een mooie tuin, enigszins zorgeloos, maar toch ook al bezorgd:

‘Echte dorpskinderen, zoals ze daar speelden in de dorpstuin: vóór wat bloemperken, waar, op deze snikhete augustus-achtermiddag, zelfs bij wijkende zon, vuurrode geraniums, reseda en portulacca in volle bloei stonden te dorsten naar water. Daarachter, achter deze bloemperken, lag een bleekveldje, een strook gras met hagelwit linnen overspreid door het vochtige wasgoed bij dit weer fris en mals gehouden. Bessen- en frambozenstruiken in rijen, groeiden achter dit grasveldje, vol geur-aflatende bessen en dan, – hoog opgestapeld tegen de beukenhaag die de tuin van de daarachterliggende roggenvelden afscheidde, was een hoop vers erwtenstro met nog enkele halfdroge peulen hier en daar eraan gebleven.

Drie vrolijke kinderen klommen daartegenop, om een ogen-

blik later daarvanaf naar beneden te buitelen, een genot voor hen allemaal.

[...] Niet geheel onberispelijk hun voorkomen, kleding en kapsel, ook de schoonheid der handen te wensen latende, van de twee meisjes van negen en twaalf, en hun opvolgend broertje van dertien. Maar men vergaf hun dat graag, want op hun bruin krullend haar lag een glans als van vogelveren en in hun ogen iets wat aan de blijheid van bloemen en aan de frisheid van het stromende beekje deed denken.

Hun dartel spel staakten zij, toen één, omziende, hun grote broer had zien aankomen, een even zeventienjarige knaap.

Meer breed van gestalte dan lang, de rug licht gebogen door de verkeerd aangewende gewoonte van het hoofd naar omlaag te dragen, het rosblonde haar kortgeknipt onder de strohoed, die een vreemd gelaat overschouwde; lang geen jongensgezicht! – 't Voorhoofd reeds licht gerimpeld, de wenkbrauwen over het vér uitgebouwd voorhoofdsbeen in diep nadenken samengetrokken, boven een paar ogen, klein en diepliggend, nu blauw dan weer groenachtig van kleur, naarmate dat de indruk dieper tot hem doordrong, die het een of ander om hem heen in hem teweeg bracht. [...]

Zijn broeders en zusterkes waren hem vreemd; zichzelf was hij vreemd; hij was vreemd aan zijn eigen jeugd.

Uit: E.H. Du Quesne-van Gogh, *Vincent van Gogh. Persoonlijke herinneringen aangaande een kunstenaar* (1910), pp. 15-17.

Inleiding

Toen ik samen met auteur Kristine Groenhart werkte aan *Hoe ik van Londen houd. Wandelen door het Londen van Vincent van Gogh* (Athenaeum, 2013), een boek over de Engelse jaren van de latere kunstenaar, stuitte ik op de levens van Vincents zussen Anna Cornelia (*1855), Elisabeth Hubertina (*1859) en Willemina Jacoba (*1862). Hun levens werden tot op heden slechts sporadisch geboekstaafd, vrijwel altijd alleen in verband met hun wereldberoemde oudste broer. Tijdens, maar vooral na het onderzoek voor *Hoe ik van Londen houd* bleek dat er veel meer over de zussen Van Gogh te vinden en te vertellen is dan tot nu toe is gedaan. Sterker nog: Anna, Lies en Wil, zoals ze doorgaans genoemd werden, bleken alle drie buitengewoon interessante levens te hebben gehad, met mooie momenten en zware tegenslagen. Vanwege de gewoonte om correspondentie te bewaren en de behoefte van sommige familieleden om dagelijkse bezigheden en gebeurtenissen op te schrijven, is er heel wat materiaal behouden gebleven van en over de drie zussen. Hun beroemde achternaam zorgde ervoor dat ook in de twintigste eeuw veel van wat zij aan het papier toevertrouwden of wat er over hen geschreven werd, bewaard bleef.

Exact honderd jaar nadat het gezin Van Gogh naar het Brabantse Helvoirt was verhuisd, werd ik in datzelfde dorp geboren en

beleefde ik daar een jeugd die sterk lijkt op die Lies van Gogh beschrijft in het hiervoor weergegeven fragment uit haar boek *Vincent van Gogh. Persoonlijke herinneringen aangaande een kunstenaar* uit 1910. Doordat de kinderen Van Gogh net als ik voor een deel van hun jeugd opgroeiden in Helvoirt, heb ik altijd een sterke band gevoeld met Vincent, zijn broers Theo en Cor, en zijn zussen Anna, Lies en Wil. De kinderen Van Gogh bewoonden met hun ouders de pastorie aan de Kerkstraat, die tegenwoordig Torenstraat heet, waar ik als kind dagelijks langskwam om naar school te gaan. Dominee Dorus van Gogh preekte in de kerk ertegenover. Maar niet alleen het gezin van dominee Van Gogh en zijn vrouw Anna Carbentus woonde in Helvoirt; ook een aanzienlijk aantal ooms en tantes Van Gogh kwam vanaf het begin van de jaren zeventig van de negentiende eeuw daar wonen. Sommigen van hen liggen er zelfs nog begraven.

Ik maakte in het begin van de jaren negentig van de twintigste eeuw, toen ik kunstgeschiedenis ging studeren in Leiden, bijna dezelfde beweging als moeder Van Gogh en haar jongste dochter Wil. Zij verhuisden in 1889 van Breda naar de Herengracht in Leiden; ik verhuisde, ruim honderd jaar later, van Helvoirt naar een huis vrijwel om de hoek van diezelfde Herengracht. De stad is met zijn middeleeuwse stadsplattegrond in die honderd jaar weinig veranderd. Met beroemde herkenningspunten als het Academiegebouw, de Hooglandse Kerk en de Burcht zag het Leiden van Moe en Wil er niet heel anders uit dan het Leiden waar ik woonde. De gedetailleerde beschrijvingen van de stad in de brieven van verschillende familieleden Van Gogh, maakten dat hun Leidse periode voor mij sterk ging leven. En hoe meer ik de afgelopen jaren las over de familie, hoe meer ik ervan overtuigd raakte dat het tijd werd dat de zussen uit de schaduw van hun beroemde broers moesten stappen.

Net als hun broers schreven de zussen Van Gogh een groot deel van hun leven brieven aan familieleden, vrienden en kennissen. Zij schreven met name hun ouders, hun broers, hun schoonzus Jo Bongers en elkaar. Zo zijn er honderden brieven van, aan en over

Anna, Lies en Wil bewaard gebleven. Dit zal het topje van de ijsberg zijn, want de familie Van Gogh – en iedereen om hen heen – moet per persoon duizenden brieven geschreven hebben. Helaas is niet alles bewaard gebleven en ook is niet elke brief even relevant. Het deel dat echter wél bewaard is, bevat veel interessante persoonlijke details over hun levens. Zo was een van de zussen er de oorzaak van dat Vincent na een conflict voorgoed uit Nederland vertrok, had een andere zus een geheime relatie met haar werkgever, van wie ze zelfs een kind kreeg, en had de derde zus aspiraties voor het kunstenaarschap en droomde zij er vermoedelijk van samen te leven met een vrouw in plaats van een man voordat ze in een psychiatrische inrichting zou worden opgenomen. Al deze gebeurtenissen komen in de brieven van en aan de zussen aan bod – en dus ook in dit boek.

Ik heb de zussen leren kennen door de manier waarop ze schreven over hun dagelijkse zorgen. In hun brieven wordt duidelijk hoe ze omgingen met grote en met kleine problemen: fysieke en mentale gezondheidsklachten, verhuizingen, relatieproblemen en zorgen over hun ouders, kinderen en andere familieleden. Door hun manier van schrijven hebben ze hun karakters vormgegeven: Anna, de moederkloek, de vrome oudste dochter, die hun moeder verpleegde en zelf ook een zeer toegewijd moeder en grootmoeder bleek te zijn; Lies, de theatrale tweede zus, die zich de nagedachtenis van haar beroemde broer op latere leeftijd meer en meer toe-eigende, onder andere door over hem te schrijven en te dichten; en tot slot de jongste zus Wil, de lievelingszus van Vincent, die ook het meest op hem leek. Zij ontpopte zich aanvankelijk als een stille werkbij, maar ontwikkelde zich via het geloof van thuis en het onderwijs uiteindelijk tot feministe. Haar zwakke plek lag net als bij Vincent in de kwetsbaarheid van de geest, met beslissende gevolgen voor de tweede helft van haar leven.

Het verhaal van Anna, Lies en Wil is niet te begrijpen zonder inzicht te hebben in hun achtergrond. Die zal ruimschoots aan bod komen in de eerste drie hoofdstukken, waarin het huwelijk van de ouders, de geboorten van de kinderen en de vroege jeugd tot aan

de kostschooltijd centraal staan. Een zorgeloze jeugd, een zekere toekomst en een goede plaats in de samenleving zijn de fundamenten waar de opvoeding van de Van Gogh-kinderen op rust. Hoe belangrijk familie en afkomst zijn voor de ouders blijkt uit een brief van vader Dorus van Gogh aan zijn zoon Theo, met bijgevoegd een krabbeltje van Moe, die het vertrek van alle drie de dochters naar respectievelijk Engeland en kostschool aankondigt. Uit het liefdevolle taalgebruik in deze brief blijkt duidelijk dat het gezin de kern is en dat alle kinderen veel zorg kregen. De brief is geschreven in Helvoirt op 11 augustus 1875: ‘... Je kunt wel denken dat het ons weemoediger houdt naarmate de tijd nadert dat Anna en Willemien ons gaan verlaten. En toch wankelen we niet in het door ons genomen besluit. Je zou je, als je bij ons geweest was verblijd hebben als je Anna had kunnen gadeslaan. Zij is zo geheel veranderd bij wat zij vroeger was en wel veranderd ten goede. Ieder die haar ontmoette, merkt dit op en wij het best en het meest van nabij. Zij heeft zo in groot en klein geleerd zichzelf te verloochenen en is zo kalm en tevreden geworden en hare vormen zo wellevend. Het zal voor Willemien zeker goed zijn om met haar te zijn en te leren en Willemien houdt zoveel van haar. Zij blijkt bepaald ingenomen met het plan. Ze zijn van plan vrijdagmiddag 4.36 van Oisterwijk te vertrekken, dan kunnen zij ongeveer 7 uur te Rotterdam zijn en zaterdagmorgen 8 uur per stoomschip naar London. Wat zullen we blij zijn als we bericht hebben dat ze wel te Welwyn gekomen zijn. [...] Eergister bracht ik Lisebeth naar Tiel, het was een warme reis. Zij ging met goede moed en werd vriendelijk ontvangen door de dames Brugsma. Ik was ’s middags hier terug. [...]’ En Moe in dezelfde brief: ‘Moge het Anna en Wil goed gaan en wij hen dan wéérzien zo dankbaar als wij het nu onze Anna deden. Zij voelt zich gelukkig, en neemt in vertrouwen op God hare taak voor Wil op. Men kan zien [dat] zij in beschaafde goede kring verkeert en met vertrouwen maar niet zonder veel weemoed staan wij onze lieve Wil af. In de hoop het goed voor haar zijn zal. Denken wij maar veel aan elkander en maken wij bij alle wisseling het elkander maar zo goed mogelijk en mogen wij Gods liefde en zegen maar opmerken en waarderen.’ Ver voor het

vrouwenkiesrecht en andere vormen van emancipatie zijn Pa en Moe van Gogh het er duidelijk over eens: ze willen hun dochters, net als hun zonen, goede opleidingsmogelijkheden bieden. Vol liefde wordt gesproken over het gezamenlijk genomen besluit om Wil met oudste zus Anna naar Engeland te sturen, waar zij naar school zal gaan. Dorus schrijft ook dat hij zijn tweede dochter Lies zelf wegbrengt als zij naar kostschool gaat in Tiel. Tevens blijkt de zorgzaamheid van Moe wanneer zij haar kinderen aanspoort om ook als zij het huis uit zijn, met elkaar te blijven corresponderen.

Zoals het onmogelijk is om een boek over Anna, Lies en Wil van Gogh te schrijven zonder een beeld te scheppen van hun familie en hun achtergrond, zo is het ook onmogelijk om dit boek te schrijven zonder het over hun oudste broer Vincent te hebben: tijdens zijn leven een lieve lastpak, aanvankelijk zonder echt beroep, en na zijn dood een van de beroemdste schilders die Nederland ooit heeft voortgebracht. De zussen werden allemaal veel ouder dan hun broers en leefden tot ver in de twintigste eeuw. Vincents naam en faam waren toen inmiddels al tot grote hoogte gestegen in binnen- en buitenland en ook brachten zijn schilderijen steeds meer geld op. De invloed daarvan was op de levens van alle drie de zussen totaal verschillend, maar zonder meer groot te noemen.

In Vincents werk komen Anna, Lies en Wil echter nauwelijks voor, hoewel hij naast stillevens en landschappen regelmatig portretten schilderde. Vincent vond zijn zussen dan ook niet altijd even prettig in de omgang en hij schrijft Theo op 2 juni 1885 dat hij hen zelfs verafschuwt. Het verlangen om zijn familieleden, met name Moe en Willemien, te portretteren kwam pas in het laatste deel van zijn leven naar voren, met name in zijn correspondentie met Wil. Vincent woonde toen al niet meer in Nederland en zag zijn zussen en moeder niet meer. Hij schilderde zelden uit het hoofd en had hen in Frankrijk niet als model ter beschikking. De enkele werken die bewaard zijn gebleven en waarop hij (vermoedelijk) een van de zussen afbeeldde, komen uiteraard in dit boek aan bod. Ook genoemd en afgebeeld zullen worden de schilderijen die Vincent maakte van plekken die van groot belang waren

voor hem en zijn zussen: de huizen waar ze woonden, de tuinen waar ze speelden, de paden waarlangs ze wandelden en de kerken waar hun vader preekte.

Het onderzoek naar de zussen Van Gogh en het schrijven van dit boek appelleren aan mijn fascinatie voor sociale geschiedenis en kunst- en familiegeschiedenis. Mijn hart ging sneller kloppen toen ik in archieven, musea, bibliotheken en privécollecties nog meer unieke, vrijwel niet eerder geopenbaarde documenten vond, zoals de correspondentie tussen Wil en haar beste vriendin Margaretha Meijboom, die een kleine vijftig brieven omvat, en de *Aanteekeningen* die tante Mietje, de zus van Dorus van Gogh, decennialang over de familie bijhield. Een achterkleinzoon van Anna van Houten-van Gogh, Nico van Beek, bracht deze notities bijeen in zijn boek uit 2010. Verder vond ik naast talloze andere, kleinere documenten tevens de familiechroniek van de familie Carventus, met daarin wetenswaardigheden over het jonge leven van Moe en een zeer bijzonder persoonlijk document uit 1852 waarin Moe terugblijkt op de opmaat naar haar huwelijk, de feestelijke dag zelf en de rondrit langs vrienden en familie die daarop volgde. Het lijkt een voortijdig afgebroken poging tot een eigen familiechroniek.

Daarnaast las ik meer over de medische omstandigheden van Willemien en ook het in 2003 in eigen beheer en in beperkte familiekring uitgebrachte herinneringenboek *Mijn Oma Elisabeth Hubertina van Gogh (1859-1936)*, geschreven door haar kleindochters, voorzag mij van veel informatie. Tot slot waren er de boeken van Lies van Gogh uit 1910 en 1923 over haar broer en over hun jeugd, en het boek van Jo Bongers over Vincent en Theo uit 1914, getiteld *Brieven aan zijn broeder*.

Toen ik drie jaar geleden met dit onderzoek begon, wist ik niet wat er over de zussen Van Gogh te vinden zou zijn. Hoe langer ik naar materiaal zocht, hoe meer ik vond. En belangrijker wellicht: hoe meer me duidelijk werd hoe het verhaal over Anna, Lies en Wil verteld moest worden. Inmiddels ken ik de zussen Van Gogh goed

– ik ontdekte soms zelfs dingen over een van de zussen waarvan de anderen niet eens op de hoogte zullen zijn geweest. Nu ik dit boek af heb, zal ik de zussen missen. De directe band tussen hen beschrijven en onderlinge verbanden blootleggen is, ook zoveel decennia later, alsof je een beetje deel uitmaakt van een periode. Ik hoop met name Anna, Lies en Wil met het uitkomen van *De zussen Van Gogh* hun welverdiende plek in de geschiedenis te hebben gegeven. Samen oplopen was indrukwekkend, elke dag anders en inspirerend.

Willem-Jan Verlinden
Amsterdam voorjaar 2016

Ongestoord huwelijksgeluk

*Den Haag, Breda, Zundert,
1851 en eerder*

Anna Carbentus wordt op 10 september 1819 in Den Haag geboren. Ze is de derde dochter van Willem Gerrits Carbentus en Anna Cornelia Carbentus-van der Gaag. De geschiedenis van de Carbentussen wordt sinds 1740 door diverse verwanten bijgehouden in een familiechroniek en deze traditie wordt voortgezet tot ver in de negentiende eeuw. De handgeschreven geschiedenis wordt zorgvuldig van generatie op generatie doorgegeven.

De familie Carbentus is sterk in Den Haag geworteld. Anna's vader is er koninklijk boekbinder, evenals Gerrit, de broer die na haar komt. Van de negen kinderen die uit het huwelijk Carbentus-van der Gaag worden geboren, sterft in 1832 het jongste zusje Gerarda na slechts drieënhalve maand te hebben geleefd. Moeder Carbentus-van der Gaag is op dat moment veertig jaar oud en zal geen kinderen meer krijgen.

Anna's oudste zus Wilhelmine trouwt met de Amsterdamse theoloog en predikant Johannes Paulus Stricker, die gedurende achtentwintig jaar in de Amstelkerk aan de Reguliersgracht zijn ambt uitoefent. Een andere zus, Clara, blijft ongehuwd, vanwege een aandoening die de familie Carbentus liever verborgen houdt. Volgens de in 1850 gebruikte terminologie is Clara 'epileptisch'. Hiermee wordt verwezen naar een scala van emotionele en mentale aandoeningen. Door de maatschappij en haar familie ge-

dwongen leeft Clara in afzondering. Ze wordt opgevangen in eigen kring, wat gebruikelijk was bij ‘zenuwzieke’ familieleden van de meer welgestelden. Clara woont aan het Noordeinde nummer 60 in Den Haag met een gezelschapsdame, Anna Paulina Lettow, die er speciaal is om op haar te letten. Clara overlijdt in 1866, op 48-jarige leeftijd. In de familiechroniek wordt niet bij de omstandigheden van het overlijden stilgestaan. Later zal Johannes, Anna’s jongste broer, op 47-jarige leeftijd een einde aan zijn leven maken, zo schrijft Anna van Gogh-Carbentus, maar ze vermeldt niet wat hem mankeerde.

In de Carbentus-kroniek is ook een lemma gewijd aan Anna’s vader, Willem. Hij is succesvol boekbinder, tot zijn overlijden in augustus 1845. De omstandigheden waaronder hij sterft zijn beladen voor de familie, maar worden in dit geval níét verdoezeld. Terwijl bij de burgerlijke stand als doodsoorzaak de ‘snotterziekte’ wordt vermeld, een aandoening die alleen bij runderen voorkomt en niet op mensen overdraagbaar zou zijn, wordt Willem in de kroniek expliciet beschreven als ‘geestesziek’. Over de omstandigheden van zijn dood staat er te lezen: ‘[...] te grote opwinding, die door kramp werd gevolgd, ook ontstond er schuim op de mond, waarna de dood volgde.’

De waarheid over de daadwerkelijke doodsoorzaak zou hier in het midden kunnen liggen, want epilepsie op latere leeftijd (ook wel *Spätepilepsie* genoemd) kwam wel degelijk voor en hetzelfde geldt voor overdracht van ziektes via veeziekten. In de familiechroniek schrijft een van Willems drie broers dat op ‘den twintigste augustus 1845, des morgens kwart over vijf, [...] mijn waarde broeder Carbentus [te Den Haag is overleden] aan een [...] zenuwziekte in de tijd van 11 dagen’.

Deze opeenvolging van psychische problemen van haar vader, broer en zus heeft grote invloed op Anna Carbentus; het zal haar hele leven aanleiding blijven voor onzekerheid en ongerustheid over de mentale gesteldheid van haarzelf en die van haar kinderen.

Met haar jongere zusje Cornelia heeft Anna een sterke band; ze delen onder meer een passie voor tekenen en aquarelleren. In hun gezamenlijke Haagse jaren hebben de zusjes contact met de

schildersfamilie Van de Sande Bakhuyzen. Hendrik van de Sande Bakhuyzen, een bekende landschapschilder, geeft hun en twee van zijn eigen kinderen teken- en schilderles. De onderwerpen die Cornelia en Anna kiezen zijn boeketjes, bloemstukjes en planten. Aquarelleren is vooral in de mode als gepaste tijdsbesteding voor dames uit de opkomende klasse en gebeurt binnenshuis, waar planten en bloemen steeds vaker een vast onderdeel worden van het interieur. Er worden zelfs al speciale meubels voor ontworpen zoals plantentafels en etagères.

Voor Anna is het huwelijk de enige uitweg om ook voor zichzelf de hogere burgerstand te bereiken en niet te eindigen als een van haar familie afhankelijke 'oude vrijster'. Het is niet na te gaan of ze een opleiding heeft gevolgd en in staat was in haar eigen inkomen te voorzien, maar die kans is klein. Rond 1850 werken de meeste vrouwen uit de hogere burgerstand niet. Dit geldt ook voor Anna.

1. Dorus van Gogh, ca. 1852

Zij leert, net als de meeste meisjes van haar stand, al jong breien en is haar hele leven met breinaalden in de weer. Later leert ze dit ook aan haar dochters en andere jonge vrouwen in de verschillende naai- en breiklasjes die ze opricht. In de familiechroniek wordt de enorme snelheid waarmee ze dat doet vermeld. Snelheid is een kenmerk van Anna Carbentus' manier van handelen, ook wanneer het gaat om het schrijven van brieven. Ze schrijft en ontvangt er veel, hetgeen ook de nodige antwoordbrieven uitlokt. Haar schrijfstijl is daarbij slordig en gehaast. Ze vervormt de zinsbouw, gebruikt zeer veel bestaande en niet bestaande afkortingen en voegt allerlei zaken in die soms met het oorspronkelijke onderwerp van de brief niets te maken lijken te hebben.

Niet alleen de Carbentussen houden een familiechroniek bij: ook de familie Van Gogh beschikt over een familiechroniqueur: tante Mietje. Zij is de jongste zus van Dorus, geboren in 1831 te Breda. Tante Mietje heeft in drie blauwe schriften de familiegeschiedenis zo volledig mogelijk weergegeven, gerangschikt op datum. Op het etiket van het eerste schrift geeft ze het de titel *Aanteekeningen over de familie Van Gogh door tante Mietje* mee. Ze gaat zelfs terug tot enkele decennia voor haar eigen geboorte om kort de levensloop van de generatie van haar ouders en grootouders te beschrijven. Vanaf 1850, als ze met haar broer Dorus te Zundert in de pastorie is gaan wonen, worden de aantekeningen gedetailleerder. Ze helpt de dan nog ongetrouwde dominee bij het voeren van zijn huishouding.

De chroniek van tante Mietje loopt door tot 1900, wanneer ze inmiddels in Leiden woont. Ze schrijft over zaken van nationaal belang, zoals de intrede van de telegraaf en de postzegel, de nieuwe Grondwet van 1848, de commotie rond het uitkomen van *Max Havelaar* in 1860, het koningshuis, landelijke cholera-epidemieën en verschillende landbouwcrises. Ook uit het internationale nieuws beschrijft ze een ruime selectie van onderwerpen: de onlusten in Parijs rond 1850, de Frans-Pruisische Oorlog van 1870-1871, oorlogen elders in Europa, maar ook de Atjeh-oorlog van 1873-1914. Aan de 'kleine dingen' die op persoonlijk vlak heel ingrijpend zijn,

zoals ziekte en dood in haar omgeving, schenkt ze tevens aandacht. Notities met betrekking tot familie en goede bekenden krijgen veel ruimte in haar schrift. Die gaan over scholing, werk, verhuizing en heel vaak over gezondheid of andere alledaagse dingen. Opvallend is dat wanneer zijzelf in de *Aanteekeningen* voorkomt dat meestal in de derde persoon is en met alleen de initiaal M. Als ze bijna zeventig jaar oud is, stopt ze met het bijhouden van de aantekeningen.

Tante Mietje legt op nog andere manieren de familiegeschiedenis vast. Ze maakt voor Sara Maria van Houten, de dochter van haar nichtje Anna, Dorus' oudste dochter, een apart schrift waarin met name het gezin van haar broer Dorus, Anna en hun kinderen worden beschreven, onder wie de moeder van deze Sara. Het schriftje heeft de titel *Voor Saar*.

Verder heeft tante Mietje in 1853 van haar oudere zus Truitje een zogenoemde damesalmanak gekregen, die ze door de jaren heen gebruikt om geboorten, sterfdagen en trouwdagen te noteren. Ook laat ze het document *Ons huis te Breda* na, waarin ze haar jeugd met haar ouders, broers en zussen beschrijft.

Net als de familie Carbentus woont de familie Van Gogh al generaties lang in Den Haag. Verre voorvaderen, drie broers uit het Duitse grensstadje Goch, vlak over de grens bij Nijmegen, hebben zich al in de zeventiende eeuw in Den Haag gevestigd. Ze behoren er al snel tot de 'goede burgerstand', dat wil zeggen 'het op een na hoogste niveau van de maatschappelijke ladder', zo schrijft tante Mietje.

Theodorus van Gogh, roepnaam Dorus, is op 8 februari 1822 echter niet in Den Haag geboren, maar te Benschop, in de Lopikerwaard. Vader Vincent, die theologie heeft gestudeerd in Leiden, werd hier beroepen nadat hij zijn loopbaan als dominee in Ochten in de Betuwe was begonnen. Dorus groeit evenwel niet op in Benschop, maar komt als zuigeling aan in Breda. Zijn vader heeft daar een nieuwe aanstelling als dominee geaccepteerd, nadat hij eerder vanwege zijn zwakke gezondheid een domineespositie in zijn ge-

boortestad Den Haag aan zich voorbij heeft zien gaan. Dominee Vincent van Gogh wordt op 3 november 1822 in zijn ambt bevestigd in de Grote Kerk van Breda. Hij is daarmee de eerste Van Gogh in Brabant.

De familie Van Gogh heeft het met vijf dochters en zes zonen, van wie er na Dorus nog vier worden geboren, niet breed. Daarnaast is de dreiging van de Belgische Opstand – de burgerlijke revolutie in 1830 tegen de autoritaire koning Willem I, die tot de onafhankelijkheid van België leidde – voor deze protestantse familie in het katholieke Breda voortdurend aanwezig. De protestanten zijn bang dat Brabant bij het nieuwe koninkrijk der Belgen zal gaan behoren. De katholieke bevolking is goed voorbereid: mocht de strijd losbarsten, dan hebben ze lijsten klaarliggen met protestantse doelwitten, zoals huizen van predikanten en vooraanstaande protestanten, die als eerste zullen worden aangevallen. Uit voorzorg stuurt dominee Vincent van Gogh zijn vrouw en kinderen tijdelijk naar familie in Rotterdam. Sommigen reizen door naar familie in Den Haag. Vader Vincent blijft in Breda achter met zijn oudste zoon Hendrik, die een boekhandel in Rotterdam heeft. Wanneer de afscheiding van België – zonder Noord-Brabant – zich heeft voltrokken, keert het gezin terug naar Breda.

Dorus van Gogh, het zevende kind, gaat naar de Latijnse school, die voorbereidt op een religieus ambt of een universitaire studie. Aan het eind van de opleiding wordt Dorus beloond voor zijn enorme vlijt; hij staat elke ochtend om vijf uur op om te studeren en wordt de beste van zijn jaar. Aansluitend, in 1840, trekt hij naar Utrecht, om er met een studiebeurs van de universiteit theologie te gaan studeren. Dorus weet snel aan de nieuwe omstandigheden te wennen; hij vindt zijn ontgroening bij het studentencorps goed te verdragen en geniet van zijn eigen kamer en van de studie theologie. Hij volgt zijn colleges in het Latijn. Een goede beheersing van deze taal is een manier om aanstaande studenten op hun geschiktheid voor de universiteit te toetsen. Naast verplichte vakken binnen de theologische faculteit zijn zowel rechtenstudenten als

de godsdienstwetenschappers in die tijd verplicht om een prope-
deutisch examen bij wijsbegeerte en letteren te halen. Vanuit de
universiteit wordt op deze manier het ideaal van ontwikkeling tot
geleerdheid in een brede vorm aan studenten opgelegd. In Utrecht
bouwt Dorus aan een netwerk van (hooggeplaatste) vrienden,
waarop hij later nog vaak een beroep zal doen. Zo sluit hij hier
een belangrijke vriendschap met collega-theoloog Theodorus
van Baumhoven. De beide Theodorussen studeren vaak samen en
Dorus komt ook veel bij de familie van zijn vriend aan huis. Tante
Mietje vindt dat haar broer door zijn 'netheid en fatsoenlijkheid'
een goede indruk achterlaat.

Binnen het Bredase gezin is Dorus de enige zoon die, net als zijn
vader, dominee wordt. De andere jongens Van Gogh worden
kunsthandelaar en boekhandelaar, of gaan bij de marine. Geen
van hen blijft in Brabant wonen. Ze verkiezen de steden boven de
grote rivieren en trekken naar Rotterdam, Den Haag, Dordrecht
en Amsterdam. Sommigen zullen aan het eind van hun werkzame
leven wel weer naar het zuiden verhuizen.

Na zijn afstuderen heeft Dorus moeite een vaste aanstelling als do-
minee te vinden. Hij wordt 'de mooie dominee' genoemd, vanwe-
ge zijn nobele gelaat en zijn fijne trekken, maar als prediker
beschikt hij niet over buitengewoon veel talent. Hij spreekt be-
paald niet vloeiend en heeft moeite zich te presenteren. Tante
Mietje schrijft dat ook de aanwezigheid van te veel andere propo-
nenten het verkrijgen van een vaste aanstelling niet vergemakke-
lijkt.

Wat Dorus' positie aanvankelijk niet verbetert, is het conflict
dat in deze jaren binnen de Maatschappij van Welstand is ont-
staan. Deze organisatie, opgericht in 1822, heeft tot doel om pro-
testantse gezinnen een nieuw bestaan te bieden in met name
Noord-Brabant, maar ook het zuiden van Gelderland, door de
aankoop van boerderijen en omringende landbouwgrond die te-
gen een beperkte som kan worden gepacht. De streken waar de
Maatschappij actief is zijn overwegend katholiek. Door hun in-
spanningen zorgt de Maatschappij ervoor dat het aantal protes-

tanten in deze omgeving niet verder terugloopt, soms zelfs toeneemt. De strijd woedt met name in het district Breda, waar Dorus' vader in het bestuur zit. Een aantal mensen binnen de Maatschappij is tegen het bestuur opgestaan, omdat men de resultaten van het beleid ondoorzichtig vindt. Daarnaast wil men zich ook op andere sectoren richten dan alleen de landbouw en ook mensen meer op individueel niveau helpen.

Dorus' situatie verandert wanneer dominee Snouck Hurgronje uit Middelburg in 1848 een hulppredikant zoekt. Dorus is dan zesentwintig jaar oud en hij aanvaardt de tijdelijke functie. Wanneer er vervolgens in 1849 een vacature is voor een permanente functie in Zundert, hapt hij toe. Zijn voorganger dominee Van der Burg heeft te kampen met langdurige gezondheidsproblemen en ziet zich daarom gedwongen zijn taak neer te leggen. Met het aanvaarden van deze functie wordt Dorus, net als zijn protestantse Haagse vader, dominee in het katholieke Noord-Brabant.

Dorus is de vijfentwintigste in een traditie van protestantse voorgangers. Protestanten zijn al sinds de zeventiende eeuw in Zundert gevestigd en het dorp kreeg reeds in 1615 zijn eerste predikant. Een eigen kerk had men in die tijd nog niet, maar de Staten-Generaal in Den Haag wezen de protestanten na de Vrede van Munster in 1648 de rooms-katholieke kerk van Zundert toe. Meer dan twee eeuwen later wordt de op dat moment nog ongehuwde Dorus van Gogh op 1 april 1849 in het protestantse kerkgebouw van Zundert in zijn ambt bevestigd door zijn vader, die dan nog steeds predikant te Breda is. In dit kleine, sobere, uit baksteen opgetrokken gebouw dat geen toren heeft, vindt de ceremonie plaats. Die heeft natuurlijk een religieus en ceremonieel karakter, maar krijgt vanwege de vader-zoonrelatie ook iets familiairs en intiems. Er zijn eenenzestig gasten bij de ceremonie aanwezig, onder wie veel familie, collega-dominees uit de regio, protestantse notabelen, Dorus' studievriend Van Baumhoven, alsook de katholieke burgemeester Van Beckhoven en andere katholieken uit het dorp (de laatsten worden door tante Mietje in de *Aanteekeningen* consequent met 'rc' aangeduid, voor 'Rooms Katholiek'). Na de bevestiging is er koffie met brood, en later vlees, tulband, wijn en

thee in de pastorie. De fanfare 'Nut en Vermaak' brengt in de middag een serenade, 'als blijk der goede gezindheid der RC bevolking'.

Mietje, net als Dorus nog ongetrouwd, trekt na Dorus' bevestiging als dominee bij hem in. Ze helpt hem tot aan zijn huwelijk met de huishouding. Destijds was het niet ongebruikelijk dat ongehuwde zussen bij elkaar of hun ongetrouwde broers introkken.

Anna Carbentus en dominee Dorus van Gogh leren elkaar via Anna's jongste zus Cornelia kennen. Zij is tien jaar jonger dan Anna en heeft zich in maart 1850 verloofd met de kunsthandelaar Vincent van Gogh, door familie en vrienden Cent genoemd. De aanstaande man van Cornelia heeft een jongere broer van achten-twintig, Dorus, die dominee is te Zundert, een mooi voorkomen heeft en, belangrijker, ook nog moet trouwen. Drie maanden later wordt er een ontmoeting op touw gezet waarbij blijkt dat hij net zo graag tot een overeenkomst wil komen als Anna. Al na enkele ontmoetingen wordt besloten tot een huwelijk, dat niet lang daarna wordt aangekondigd. Wanneer Anna zich op 5 juli 1850 in Den Haag verlooft met de ruim drie jaar jongere Theodorus van Gogh is ze al tweeëndertig jaar. De gemiddelde leeftijd voor vrouwen om te huwen in die jaren is zevenentwintig en voor mannen negentwintig. Het spookbeeld van de ongehuwde status zal Anna's beslissing zeker hebben versneld. Niet alleen kennen de families elkaar, het ambt van dominee is ook respectabel en de positie van de vrouw die hem ondersteunt eveneens.

Anna treedt op 21 mei 1851 in het huwelijk met de jonge dominee Van Gogh in de voorname Haagse Kloosterkerk, gelegen aan het met lindebomen omzoomde Lange Voorhout. Het huwelijk wordt voltrokken door de vader van de bruidegom. Voor de grote dag wordt een rijtuig gehuurd. De tocht naar de kerk moet een frisse zijn geweest want het wordt die dag niet warmer dan dertien graden. Het blijft wel droog, maar het is erg vochtig. Op weg naar de Kloosterkerk is de route versierd met slingers van takkengroen en bloesem, en het pad van het jonge paar wordt met bloemblaadjes bestrooid. Den Haag is in die tijd vooral het koninklijke hart van

de natie, waar grote stadsvilla's voornaamheid en reinheid uitstralen. Letterlijk, want het valt buitenstaanders en vooral de buitenlanders regelmatig op in hun observaties dat alles er zo schoon is en blinkt.

Waarschijnlijk loopt de route van het ouderlijk huis van Anna aan de Prinsegracht via de Grote Marktstraat en de Spuistraat. Hier ligt de boekbinderij van haar in 1845 overleden vader Willem Carventus. De winkel is inmiddels overgenomen door haar broer Gerrit en ook de galerie van haar kersverse zwager Cent is hier gelegen. Vanaf de Spuistraat gaat de tocht via de Hofweg, langs het Binnenhof, de Hofvijver en de Gevangenpoort, waar Buitenhof in Kneuterdijk overgaat en men na het stadspaleis gepasseerd te zijn de Kloosterkerk aan de linkerhand op het Lange Voorhout ziet staan. Later volgt er ook nog een ritje door het bos.

Anna heeft allerlei details over haar huwelijksdag opgeschreven in een document dat ze dateert 20 maart 1852. De aanleiding vindt ze in de geboorte van hun eerste kindje, dat dan aanstaande is, en in hun samenzijn als echtgenoten: 'Als wij zo nadenken wat wij nu ruim 1,5 jaar zo te zamen al genieten mochten, hebben wij zoveel dankstof, daar wij voortdurend met het oog in een heldere hemel zagen, zodat de dagen waarvan wij gedachtenis wilden houden bijna nog niet anders dan blij zijn.' Het document bevat een gedetailleerd verslag van de opmaat naar haar huwelijk, en ook over de dag zelf en het begin van hun wittebroodsweken wordt het nodige gezegd. Zo schenkt Anna bijzondere aandacht aan de bloemstukken die deze dag opsieren. Opmerkelijk is dat de bruid niet prijsgeeft in wat voor jurk ze het huwelijk in ging. Naar de mode draagt ze zeer waarschijnlijk geen sluier en gaat ze in het zwart gekleed. Dit is een veelvoorkomende dracht voor bruiden: de meeste vrouwen trouwen in een zelfgemaakte zwarte jurk met een sjaal die later ook dienst kan doen bij andere rituelen en plechtigheden. Bovendien kan een zwarte jurk als doodsjurk dienen. De zwarte trouwjurk zal nog lang (zeker tot 1920) in gebruik blijven, omdat de aanschaf van een witte jurk, die slechts één dag wordt gedragen, gewoonweg te kostbaar is. Dorus draagt net als de meeste bruidegommen in de steden in die tijd waarschijnlijk